

УДК 821.161.2.09

Рецепція «Енеїди» Івана Котляревського: інтерпретація Валерія Шевчука

Світлана ЖИЛА, завідувач кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, доктор педагогічних наук, професор.

У статті аналізується модель рецепції «Енеїди» Івана Котляревського, запропонована Валерієм Шевчуком, зіставляється з оцінкою поеми крізь призму домінантної художньої системи інших критиків і літературознавців.

Ключові слова: рецепція, інтерпретація, бароко, етнографічний реалізм, передромантизм, класицизм, просвітительський реалізм, шифри «Енеїди».

Светлана ЖИЛА Рецепция «Энеиды» Ивана Котляревского: интерпретация Валерия Шевчука

В статье анализируется модель рецепции «Энеиды» Ивана Котляревского, предложенная Валерием Шевчуком, сопоставляется с оценкой поэмы сквозь призму доминантной художественной системы других критиков и литературоведов.

Ключевые слова: рецепция, интерпретация, барокко, этнографический реализм, перед романтизм, классицизм, просветительский реализм, шифры «Энеиды».

Svitlana ZHYLA Reception «Eneida» by Ivan Kotliarevskii: Valerii Shevchuk's interpretation

In this article the model of the reception «Eneida» by Ivan Kotliarevskii, proposed by Valery Shevchuk, is analyzed; it is compared with the poem's evaluation through the prism of the dominant art system of other critics and literary critics.

Keywords: reception, interpretation, baroque, ethnographic realism, pre-romanticism, classicism, enlightenment realism, ciphers «Eneida».

Мета цієї статті – характеристика моделі рецепції «Енеїди» Івана Котляревського, виконаної відомим письменником і літературознавцем Валерієм Шевчуком, побіжне зіставлення її з іншими варіантами сприйняття художнього твору з погляду художніх систем.

Естетику рецепції утвердили німецькі літературознавці Ганс Роберт Яусс та Вольфганг Ізер. Г. Р. Яусс дає таке визначення рецепції: «Рецепція в її естетичному розумінні означає двосторонній акт: враження від художнього твору і спосіб сприйняття читачем (або – якщо хочете – його «відповідь»). Читач (чи краще – адресат) може реагувати на мистецький твір по-різному: просто сприймати його чи (у кращому разі) критикувати, захоплюватися ним або заперечувати, гратися його формою, тлумачити його зміст, приймати визнані інтерпретації або прагнуть самому написати...» [1, с. 38]. У парадигмі «текст – читач» рецептивна естетика пальму першості віддає читачеві, бо наділяє його здатністю народжувати з цього тексту свій. В. Ізер стверджував, що текст наповнений значенням, яке конкретизує рецепція читача. На його думку, літературний твір має два полюси – художній і естетичний: «художній стосується тексту, створеного автором, а естетичний – «вказує на його реалізацію, яку здійснює читач» [2, с. 349].

Розпочнемо зі спогадів. Валерій Шевчук запропонував чернігівцям лекцію «Енеїда» Івана Котляревського в системі українського бароко». Дізнавшись про подію, організувала студентів-істориків п'ятого курсу (шість груп) педагогічного університету для прослуховування її змісту, заздалегідь попросила прочитати текст.

І ось музей Михайла Коцюбинського, актовий зал, мої розумні студенти (історичний факультет завжди був елітним у нашому виші) майже повністю заповнили місця й стали основними слухачами. Не за трибуною, а посеред залу лектор – відомий письменник і літературознавець, один із найкращих знавців давньої української літератури Валерій Олександрович

Шевчук. Без краватки й без лекції, без стола й стільця. Він і слухачі. І тиша, як в усі.

І його, Валерія Олександровича, аналітико-критичні роздуми про «Енеїду» Івана Котляревського як твір водночас традиційний і новаторський, який постав на рубежі давньої й нової літератур. Пам'ятаю: ставив різні типи питань: до епохи, до тексту, уміло сортував науковий матеріал, часто посилався на твори античної й давньої української літератури, виявив себе блискучим знавцем історії України. Мої студенти раювали, їхні очі світилися. Мушу сказати: вони були не обділені протягом п'яти років навчання чудовими лекторами – знавцями всесвітньої й української історії й культури.

Вразило, як водномить Валерій Шевчук відчув аудиторію й запропонував науковий текст лекції, який вимагав високого рівня розвитку мислительних процесів, аналізу та синтезу. Переконавшись за допомогою проблемних запитань, що слухачі усвідомлюють історичні й мистецькі зв'язки й залежності між ними, лектор все висипав і висипав наукову інформацію, подавав своє бачення тексту. Як Станіславський, уміло користувався паузами – козирними картами – щоб узагальнювати інформацію, зводити її до основних положень. Іноді про гарного лектора кажуть: «Проспівав лекцію як пісню». Тоді, коли я слухала Валерія Олександровича, мені здалося, що він відтанцював її, пречудово представив свою методику й техніку дослідження, способи розв'язання проблеми, докази концепції.

Валерій Шевчук по-новому прочитав «Енеїду», проаналізував її структуру як грандіозну, вельми вишукану й складну, довів, що цей твір має виражальну систему підтекстів і понадтекстів, кілька шарів змісту, учив студентів розкодувати шифри поеми, підвів слухачів до думки, що головною її ідеєю є протест проти зруйнування імперською Росією Української Козацької держави, віра у відродження колишньої слави

слов'янської Трої – Києва, нової української держави, побудованої на принципі «общого блага».

Щасливі студенти жваво обговорювали «Енеїду», роздумували про можливості людського розуму: інтерпретація поеми Івана Котляревського як вершинного твору українського бароко нас приголомшила. Першим враженням було відчуття спілкування з геніальним критиком. Слухаючи лекцію, мали враження, що потрапили в якийсь особливий мистецький світ, створений творчою уявою автора. Із перших хвилин розмислів Валерія Шевчука вірили, що Іван Котляревський шукав місця у світовому історичному процесі для свого народу, а його герой Еней збудує «сильне царство», Третю Трою – свою рідну українську державу.

Далі спрацював закон парності. Буквально через кілька місяців знову в Чернігові в товаристві «Знання» слухала цю ж лекцію Валерія Шевчука й була просто таки шокована, коли серед її слухачів побачила кілька своїх студентів-істориків. Вони захотіли подарувати собі розкіш від сприймання інтелектуального розмислу найвищого ґатунку, які удосконалюють реципієнта.

А ще далі – читала опубліковане фантастичне дослідження на цю тему в журналі «Дивослово», а потім купила й перечитала його кишенькове видання «Енеїда» Івана Котляревського в системі українського бароко» (1998) – і щоразу (признаюся: заздрила по-доброму дослідницькому спалахові Валерія Шевчука – люблю розумних людей), повнилася новими естетичними відчуттями, дивувалася розлогій, проте логічній уяві літературознавця, неймовірною проникливістю і глибиною думки, смакувала авторським стилем і знанням художніх систем, зокрема українського бароко.

Що ж заворожує найбільше в інтерпретації «Енеїди» Валерія Шевчука?

Бачення в тексті того, що для звичайних читачів лежить під сімома замками. Чого цього не бачили ми? Чого?

А головне: нам же хотілося це бачити. І коли про це говорить і пише літературознавець, то ми радіємо, бо йому вдалося розгадати шифри «Енеїди», приховані І. Котляревським. Очевидно, час, що ніколи не помиляється, усе поставив на свої місця. Час в особі В. Шевчука.

Г.Р. Яусс, пригадується, довів, що рецепція тексту, яка протікає у «горизонті сподіваного», залежить від часового (історичного) і просторового бачення та розуміння світу: «Якби первинний горизонт минулого життя не був завжди огорнений пізнішим горизонтом нашої сучасності, то тоді не було би можливим і саме історичне розуміння. Бо воно може усвідомлювати минуле в його інакшості тільки тоді і настільки інтерпретаторові вдасться вирізнити чужий горизонт від власного» [3, с. 368].

Виділимо декілька тем, які вирізняються у дослідженні Валерія Шевчука «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко».

– Перший розмисел стосується «вписування» поеми в історію української літератури. Автор доходить думки, що «Енеїда» завершила в собі літературу давню й породила нову, ... стала ніби своєрідним птахом Феніксом нашої літератури в час його згоряння та воскресіння, що, за легендою, відбувалося в одному гніздов'ї і водночас» [4, с. 6].

– Другий – біографія Івана Котляревського подається схематично, «на крапковому рівні», з виокремленням необхідних пунктирів, потрібних для відроджувальницької місії письменника через написання твору, що знайшов би широкий відгук в Україні:

- естетично вихований у системі тодішньої української культури, зокрема українського бароко;
- глибокий інтерес поета до побуту свого народу;
- вивчення історії України (До слова, Тамара Гундорова вважає «Енеїду» «за платформу національного міту модерної України!»).

– Третій розмисел присвячується написанню «Енеїди», поширенню її в списках, видруку твору та особливостям його поетики.

– Четвертий розмисел стосується стимулу до написання поеми (знищення Запорозької Січі) й розшифрування образів твору: Троя – Київ, Київська держава, Дідона – Польща, мандрівка Енея – рух козацтва в часі, буря на морі – доба Руїни, стерничий Палінур у Енея – Б. Хмельницький, Ацест – російський цар Олексій Михайлович, поєдинок між троянцем, що мандрував з Енеєм, Даресом і троянцем, який був на службі в Ацеста, – це міжособні змагання П. Дорошенка та І. Самойловича, «поромщик їх щонайглавніший» Тарас – І. Мазепа, Невтеса – Охрім – С. Палій, «чорноморський злий козак» – А. Головатий, злоба Юнони – читай Росії, образ пекла – універсальна картина сучасного поетові світу, цариця підземного світу Прозерпіна – Катерина II, фурія Тезифона – Тайна канцелярія Російської держави, суддя у пеклі Еак «може накладатися на котрогось із керівників цієї канцелярії П. Толстого чи С. Шешковського».

– П'ятий – висновковий до перших трьох частин «Енеїди», надрукованої М. Парпурою у 1798 році:

- «має цілком закінчену структуру», «творена з усіма ознаками бароко: подається універсальна картина світу в кількох вимірах: сучасного собі в Україні.... – це з'явлено в описі пекла; окрім того – повний історичний виклад історії України в підтексті, який ведеться від Київської держави до Катерини II; до барокового треба віднести також творення кількох читань тексту» [4, с. 32];

- уведено елементи передромантизму (етнографічний матеріал, естетизований бурлеск).

Наступні розмисли Валерія Шевчука пов'язані з аналізом четвертої, п'ятої і шостої частин «Енеїди».

Підсумовуючи розгляд четвертої частини, Валерій Шевчук доводить, що вона понадтекстова (в ній не творився правильно організований, за

прямою лінією, підтекст, а друге читання ніби піднімалося позверх, а не йшло низом), насичена вишуканою словесною грою, а системою «спалахів-асоціацій витворювався образ часу» [4, с.38-39].

П'ята частина, – стверджує літературознавець, – «це вже чиста травестія, побут осучаснено український, ні підтексти, ані понадтексти не проступають, єдине, про що можна здогадуватися: Еней і трояни – українці, а Турн вельми слабко накладається на росіян...» [4, с.42].

У шостій частині, як відомо, у довготривалій війні Енея з Турном перемагають троянці. Валерій Шевчук тлумачить образи цієї пісні, аналізує різноманітні ремінісенції, символи, художні деталі.

Отже, виділені нами теми дослідження В. Шевчука засвідчують, що вони є поліфонічними, літературознавець тлумачить «Енеїду» як багатолике, наповнене багатьма смислами художнє явище.

Літературознавці відносили «Енеїду» до різних художніх систем: М. Костомаров і П. Житецький – до етнографічного реалізму; Д. Чижевський – до класицизму («належить до певного гатунку класичної поетики»); А. Шамрай – до раннього українського реалізму; П. Хропко – до реалізму; М. Яценко писав, що «вір у повному розумінні перехідний від канонічного письма до поетики реалістичного типу: в «Енеїді» І. Котляревський ще стоїть між класицизмом (в його «низькому» бурлескному жанрі) і просвітительським реалізмом» [5, с.195]; Є. Нахлік і В. Мелешко побачили в творі преромантичні тенденції; М. Ткачук – класицизм, просвітительський реалізм та романтичні тенденції («відчутний надзвичайно сильний синкретизм стильових ознак кількох мистецьких категорій»).

Микола Ткачук наголошує: «Поєму І. Котляревського «Енеїда» слід розглядати як явище переходової доби, а тому аналізувати як зразок синтетичної культури, в парадигмі якої поєднуються складники кількох семіотичних систем, зокрема народної, барокової, бурлескно-травестійної, просвітительського реалізму, романтизму» [6, с.32].

Як бачимо, дискусійним у дослідженні «Енеїди» й досі залишається її приналежність до тієї чи іншої художньої системи. А це є найголовнішим для розуміння суті проблеми. На нашу думку, це вдалося зробити В. Шевчуку, який уводить «Енеїду» І.Котляревського в систему літератури українського бароко і доводить, що поема є її вершинним твором, не заперечуючи, що вона насичена також елементами псевдокласицизму та передромантизму. Дослідник переконує, що «всю тканину твору, як коштовний килим, виткано з візерунків літератури бароко й української народної творчості: пісень, казок, героїчного епосу, все це приправлене травестійним класицизмом» [7, с.37].

Модель рецепції «Енеїди» Івана Котляревського відтворює надскладний порух авторових шукань у лабіринтах нашої історії й давньої літератури, аби ствердити, що «Енеїда» є «завершальним твором у довголітній дискусії України з Росією у XVIII столітті, що проходить через ряд творів: «Діалог Енея з Турнусом», «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дівовича, літописні записки Г. Покаса та «Історія Русів» [7, с.37].

Висновки. Отже, модель рецепції «Енеїди» Івана Котляревського, представлена Валерієм Шевчуком, є яскравою й новаторською. У літературознавчому мікрокосмі автора дослідження знаходимо цікаві ідеї та концепції.

Іван Котляревський в «Енеїді» позалишав ключі (підтекстові натяки), бо бажав, щоб поема була прочитана в певному значенні. Ці ключі-відмикачки у творі знайшов Валерій Шевчук, а вони попіклувалися про стимулювання уяви й фантазії інтерпретатора (відбулася взаємодія між компетенцією критика та компетенцією, яку посилав цей текст).

Смисловий континуум історії України й давньої літератури дозволили літературознавцю зрозуміти шифри поеми й розкодувати їх. Для багатьох критиків України середньовіччя як ланка золотого ланцюжка літературої традиції (чого гріха таїти?) є обірваною, а для В. Шевчука – цілісною.

Чудовий знавець давньої літератури, твореної латинською, польською, церковнослов'янською, народною мовами, перекинув міст з давнини в сучасність і почув в «Енеїді «голоси» багатьох попередників: невідомого автора «Діалогу Енея з Турнусом», О. Лобисевича, Ф. Прокоповича, В. Величка, С. Дівовича, Г. Покаса та інші, побачив, що поема дихає складним і невичерпним життям (є живим явищем сучасного культурного процесу).

Відкриття в «Енеїді» ще ніким непізнаного стало можливим завдяки критичному розумові, рамкам культурологічного й читацького досвіду, активній творчій уяві літературознавця. Валерію Шевчуку, за словами В. Ізера, вдалося «о-мовити ще не-омовлене» [2, с.366]; довести, що естетика творчості та естетика рецепції поєднуються між собою.

У цьому дослідженні критик є втіленням творчої свободи. Рецептивна модель «Енеїди» Івана Котляревського у виконанні Валерія Шевчука є шедевральною, гідною захоплення й поцінування.

Література

1. Яусс Г.Г. Рецептивна естетика й літературна комунікація // Слово і час. – 2007. – №6. С.37 – 46.
2. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 1996. – С.349 – 366.
3. Яусс Г.Г. Естетичний досвід і літературна герменевтика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 1996. – С.368 – 403.
4. Шевчук В.О. «Енеїда» Івана Котляревського в системі українського бароко: Розмисел. – Львів: «Сполом», 1998. – 62 с.

5. Яценко М. На рубежі літературних епох: «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. – К.: «Наукова думка», 1977.
6. Ткачук М.П. «Енеїда» Івана Котляревського: до проблеми метанаративу твору // Ткачук М.П. Наративні моделі українського письменства. – Тернопіль: Т.Н.ПУ, Медобори, 2007. – С. 20-32.
7. Шевчук В.О. Вершинний твір українського бароко: Літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського. – К.: «Веселка», 2003. – 38 с.